

СЕКТОР БЕЗПЕКИ В КОНТЕКСТІ СТВОРЕННЯ Й ЗАХИСТУ СУВЕРЕННОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ: ІСТОРИЧНІ ТА ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ

В. Г. Пилипчук

Історичне минуле України, зокрема історія держави та її спецслужб, свідчать, що протягом багатьох століть український народ активно боровся за своє майбуття. Національна державність формувалася в надзвичайно складних, часто трагічних умовах. Доводилося не лише протистояти агресивним сусідам, які не раз намагалися запровадити на українських землях колоніальний чи напівколоніальний режим, а й боротися із внутрішніми чварами, непорозуміннями, бажаннями тих чи інших політичних діячів поставити власні амбіції над інтересами народу.

Логічним наслідком цих тисячолітніх процесів стало утворення суверенної держави – України. Складним трансформаційним змінам, що передували цьому, присвячено багато праць, тому розглянемо деякі історичні та політико-правові аспекти становлення української державності, пов'язані із сектором національної безпеки та оборони.

Як відомо, наприкінці 1980-х років в колишньому СРСР активного розвитку набували центробіжні процеси, наслідком яких став т.зв. «парад суверенітетів», що створило правові передумови до припинення існування колишнього Радянського Союзу. В Україні Декларація про державний суверенітет була прийнята 16 липня 1990 року. Саме з цього часу, як свідчить аналіз, під керівництвом колишнього Голови Верховної Ради УРСР і першого Президента України Л. Кравчука розпочалася системна робота із наповнення державного суверенітету реальними політико-правовими складниками, зокрема:

– визначено (липень 1990 р.) суверенітет України над сферою зовнішньої та внутрішньої безпеки, задекларовано право на власні Збройні сили, внутрішні війська та органи державної безпеки;

– включено (серпень 1990 р.) Комітет державної безпеки Української РСР до складу органів державного управління республіки [1];

– підпорядковано (листопад 1990 р.) внутрішні війська МВС СРСР, дислоковані в республіці, Верховній Раді УРСР;

– внесено (жовтень 1990 р.) зміни до Конституції УРСР, згідно з якими скасовано положення про керівну роль Комуністичної партії, закріплено принцип багатопартійності в Україні, заборонено створення угруповань, які посягають на насильницьку зміну конституційного ладу, порушення територіальної цілісності держави, розпалювання релігійної чи національної ворожнечі, **проголошено верховенство законів республіки на території України;**

– утворено (лютий 1991 р.) парламентську комісію з питань зовнішньої і внутрішньої безпеки, яка у квітні 1991 р. була перейменована в Комісію Верховної Ради УРСР з питань оборони і державної безпеки у складі 27 народних депутатів на чолі з В. Дурдинцем [2];

– введено (травень 1991 року) Голову Комітету державної безпеки Української РСР до складу Кабінету Міністрів УРСР [3];

– створено (червень 1991 р.) у Кабінеті Міністрів УРСР посаду Державного міністра з питань оборони, національної безпеки і надзвичайних ситуацій та призначено на цю посаду Є. Марчука;

Пилипчук Володимир Григорович – доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії правових наук України, заслужений діяч науки і техніки України

– засновано (липень 1991 р.) пост Президента України, який мав бути гарантом державного суверенітету, найвищою посадовою особою держави і главою виконавчої влади тощо.

Аналіз зазначеного дає підстави стверджувати, що після прийняття Декларації про державний суверенітет України в період з липня 1990 до липня 1991 р. були сформовані основні правові засади для проголошення незалежності України, забезпечення її безпеки та оборони.

Значно активізували ці процеси подальші події в СРСР. Як відомо, для виходу із кризи керівництвом колишнього Радянського Союзу почала активно опрацьовуватись ідея щодо підписання нового союзного договору і створення *Союзу Суверенних Держав* (ССД). Згідно з положеннями проекту цього договору ССД фактично мав стати конфедерацією, а союзні республіки – отримати відповідні права у соціально-економічній та інших сферах. Водночас фінансова система, координація економічного розвитку, питання зовнішньої політики, оборони і безпеки мали залишитись у віданні єдиного центру. Наприкінці 1990 р. дебати висвітлювали досить широку розбіжність позицій щодо цього договору: від беззаперечного схвалення до рішучого відкидання самої ідеї входження України до будь-яких політичних союзів.

На початку 1991 р. центральні органи влади СРСР перейшли до силових методів припинення національно-визвольного руху. Проти підписання нового союзного договору виступила й частина керівників колишньої КППС та СРСР, за ініціативою яких уночі 19 серпня 1991 р. (незадовго до очікуваного підписання договору про створення Союзу Суверенних Держав) було утворено *Державний комітет з надзвичайного стану в СРСР* (сумнозвісний «ГКЧП») та оголошено про введення *надзвичайного стану* в низці регіонів Радянського Союзу.

Посланці «ГКЧП» для забезпечення виконання його незаконних рішень *також були направлені й до Києва* (їх «діяльність» потребує окремого розгляду). Але спроба збереження СРСР силовим шляхом виявилася неефективною, прискорила ліквідацію колишнього Радянського Союзу та створення нової держави – України.

Як би це не виглядало «дивним» у сучасних умовах, але значну роль у запобіганні незаконним діям «ГКЧП» та відродженні суверенної України, як свідчить історія, відіграли українські органи державної безпеки, органи внутрішніх справ та військові формування Збройних Сил СРСР, що дислокувалися в Україні

(їх чисельність на той час становила **понад 1 млн 100 тис. осіб**).

У цьому український досвід суттєво відрізняється від інших країн колишнього «соціалістичного табору», зокрема Польщі. Як відомо, на початку 1980-х у колишній Польській Народній Республіці з метою ліквідації демократичного руху та збереження соціалістичного устрою за підтримки керівництва колишнього СРСР було запроваджено військовий стан, а співробітники сектору безпеки та військові формування цієї держави взяли активну участь у його забезпеченні. Зазначені події на досить довгий час відтермінували створення сучасної демократичної держави, тому обґрунтованим правовим наслідком цього, як видається, було проведення *люстрації* на етапі зміни конституційного ладу в Польщі.

За цих умов та з огляду на вимоги Конституції України, правові норми та цінності Європейського Союзу щодо прав людини актуальним постає питання доцільності **застосування люстраційного досвіду іноземних держав** (через десятки років існування суверенної України та в умовах збройної агресії РФ) **без дослідження і врахування власної історії**. У контексті зазначеного звернімо увагу на деякі **історико-правові аспекти**:

1) однією з основних причин неможливості запровадження надзвичайного стану в Україні, як свідчить аналіз, була сформована в суспільстві того часу потреба здійснення кардинальних трансформаційних змін;

2) подібні настрої існували і серед співробітників органів КДБ, МВС та військовослужбовців Збройних Сил, що дислокувалися в УРСР, які (на думку московського керівництва) мали забезпечувати реалізацію рішень «ГКЧП» щодо запровадження надзвичайного стану на українських землях. З цього приводу заслуговують на увагу оцінки історика спецслужб Л. Млечина, який зазначав: «...шістдесят – сімдесят відсотків співробітників чекали і бажали істотних змін... Багато співробітників у процесі роботи свідомо змінювали свою позицію...» [4];

3) ще з кінця 1980-х років співробітники колишнього КДБ, МВС та військовослужбовці Збройних Сил в Україні почали порушувати питання про доцільність перебування в лавах КППС та виходили з партії, що вважалося на той час надзвичайною подією з відповідними правовими наслідками;

4) наочним є «забутий» нині факт, що одними з перших в Україні юридичні оцінки про незаконність рішень «ГКЧП» надали 20 серпня

1991 р. співробітники слідчого відділу колишнього КДБ УРСР, який очолював на той час В. І. Пристайко. Зокрема, у підготовленій ними довідці зазначалося: «Указ Віце-президента СРСР від 18.08.91 р. про виконання обов'язків Президента країни позбавлений фактичної підстави, що ставить під сумнів його юридичну чинність... Аналізовані документи суперечать Закону СРСР від 3 квітня 1990 р. «Про правовий режим надзвичайного стану»... Державний комітет із надзвичайного стану в СРСР фактично **привласнив функції вищих органів державної влади й управління в країні, що є грубим порушенням Конституції СРСР...** узяття ДКНС на себе функцій Ради Безпеки також не можна визнати правомірним... Проаналізовані документи через неправомірність не можуть бути взяті до виконання як нормативні акти» [5].

Надалі ці висновки були передані до Президії Верховної Ради України;

5) 20 серпня 1991 р. Президія Верховної Ради УРСР прийняла заяву, в якій зазначалося, що до рішення позачергової сесії Верховної Ради УРСР положення постанов Державного комітету з надзвичайного стану в СРСР не мають юридичної сили на території України, надзвичайний стан в УРСР не запроваджується і підстав для нього не вбачається [6];

6) 22 серпня 1991 р. відбулося засідання колегії колишнього Комітету державної безпеки УРСР, у рішенні якої, зокрема, зазначалося: «В період з 19 по 22 серпня діяльність Комітету державної безпеки України здійснювалась згідно з Конституціями СРСР та УРСР, настановами Президії і Голови Верховної Ради УРСР та спрямовувалась на попередження передумов до антигромадських проявів, які могли слугувати приводом для введення надзвичайного стану на території республіки з усіма відповідними наслідками для суверенітету України. Колегія одностайно засудила авантюристів, які намагалися здійснити державний переворот, і рішуче відмежувалась від дій колишнього керівництва КДБ СРСР, яке намагалось втягнути органи держбезпеки в антиконституційну діяльність» [7];

Крім цього, Колегія підтвердила підзвітність і підконтрольність КДБ УРСР Верховній Раді республіки, а також доручила Голові Комітету підготувати погоджені з Верховною Радою УРСР пропозиції щодо передавання розташованих в Україні об'єктів КДБ СРСР у підпорядкування КДБ республіки. Тобто, було порушено питання про повний вихід з-під підпорядкування союзного центру та поширення юрисдикції УРСР на всі органи і війська КДБ СРСР в Україні;

7) 24 серпня 1991 р. позачергова сесія Верховної Ради УРСР проголосила Україну незалежною демократичною державою. В Акті проголошення незалежності України, зокрема, зазначалося, що, «виходячи із смертельної небезпеки, яка нависла була над Україною у зв'язку з державним переворотом в СРСР, права на самовизначення, передбаченого статутами ООН та іншими міжнародно-правовими документами, здійснюючи Декларацію про державний суверенітет України, Верховна Рада УРСР проголошує незалежність України та створення самостійної української держави – України» [8].

Досить чітку оцінку подій того часу було висловлено в газеті «Правда»: «...після провалу спроби державного перевороту процес руйнування країни набув обвального характеру» [9].

За нашими оцінками, **безумовним історичним здобутком Українського народу, парламенту та сектору безпеки і оборони України на початку 1990-х було здійснення кардинальних трансформацій глобального рівня і створення суверенної держави саме мирним, правовим шляхом.**

З цього часу розпочався період новітньої історії України, а також процес ліквідації радянського сектору безпеки та створення національного сектору безпеки і оборони України.

Враховуючи **історичні уроки** початку ХХ ст., коли **допущені Українською Народною Республікою прораханки у військовій сфері значною мірою зумовили втрату національної державності**, Верховна Рада та уряд суверенної України в 1991–1992 роках велику увагу приділяли розбудові власних Збройних Сил та органів державної безпеки.

Як зазначалося, на території Української РСР на той час дислокувалося одне з найбільших військових угруповань СРСР і третій за розміром ядерний потенціал у світі. При цьому всі війська, дислоковані в Україні, підпорядковувались Міністру оборони та Президенту СРСР. З огляду на спроби використання військових частин під час державного перевороту 24 серпня 1991 р. було прийнято рішення про підпорядкування всіх військових формувань, дислокованих на території республіки, Верховній Раді України. Кабінету Міністрів України також доручалося розпочати створення Збройних Сил України і республіканської гвардії [10].

Водночас керівництво Радянського Союзу та Міністерства оборони СРСР вживало заходів для збереження єдиних Збройних Сил, що призводило до напруженості серед особового

складу військових формувань, негативно позначалося на морально-психологічному стані та боєготовності військ.

З огляду на це протягом жовтня-грудня 1991 р. в Україні, на відміну від багатьох інших республік СРСР, було здійснено значну за обсягами законотворчу роботу у сфері безпеки й оборони, зокрема:

– 20 вересня 1991 р. парламент України ухвалив постанову «Про створення Служби національної безпеки України» (СНБ України);

– 11 жовтня утворено Раду оборони України на чолі з Президентом України, а також ухвалено Верховною Радою Концепцію оборони та будівництва Збройних Сил України;

– у листопаді 1991 р. ухвалено закони «Про державний кордон України» та «Про прикордонні війська України», а на базі Західного прикордонного округу КДБ СРСР розгорталися Державний комітет у справах охорони державного кордону України та Прикордонні війська України;

– 6 грудня ухвалено закони «Про оборону України» і «Про Збройні Сили України»;

– 10 грудня Верховна Рада України ратифікувала Угоду про створення СНД, згідно з якою держави – учасниці Співдружності, реформуючи розташовані на їх території угруповання Збройних Сил колишнього СРСР і створюючи на їх базі власні Збройні Сили, мали співпрацювати у забезпеченні миру та безпеки. Крім цього, до повного знищення ядерної зброї на їх території вони повинні були підтримувати під об'єднаним командуванням спільний контроль над ядерною зброєю, а також спільно гарантувати необхідні умови для розміщення, функціонування, матеріального і соціального забезпечення стратегічних збройних сил;

– 12 грудня видано Указ Президента України «Про Збройні Сили України», який постановляв про створення Збройних Сил України на базі Київського, Одеського, Прикарпатського військових округів, сил Чорноморського флоту, інших військових формувань, що дислокувалися в Україні, крім військ, які входили до складу Стратегічних Сил стримування;

– 25 березня 1992 р. прийнято Закон «Про Службу безпеки України».

Ці кроки керівництва держави та ухвалені законодавчі акти у сфері безпеки і оборони, а також їх підтримка переважною більшістю військовослужбовців та працівників

сектору безпеки дали змогу Україні, на відміну від низки інших союзних республік, зберегти мир, власний військовий, кадровий та оборонно-промисловий потенціал і забезпечили подальше формування національних Збройних Сил, розвідувальних органів та органів безпеки.

Слід також звернути увагу на деякі **історичні факти щодо ліквідації радянських органів державної безпеки та створення національних спецслужб**, зокрема:

1) формування національних спеціальних служб відбувалося під безпосереднім керівництвом та контролем Президії Верховної Ради України, якій на той час були підпорядковані всі силові структури та військові формування в Україні. Безпосередня організація цієї роботи покладалася на **Комісію Верховної Ради України з питань оборони і державної безпеки** та спеціально створену **Комісію Верховної Ради України по реорганізації органів державної безпеки**;

2) вже до кінця 1991 р. в Україні було ліквідовано органи і підрозділи Комітету державної безпеки УРСР та Міжрегіональної служби безпеки СРСР, створеної в листопаді 1991 р. на базі КДБ СРСР, а також розпочато формування системи національних спецслужб, зокрема:

– Служби національної безпеки України (з 25.03.1992 р. – Служба безпеки України);

– Державного комітету у справах охорони державного кордону та Прикордонних військ України (нині – Державна прикордонна служба України);

– Управління державної охорони органів державної влади і посадових осіб України.

(У наступні роки було створено систему розвідувальних органів у складі Служби зовнішньої розвідки України, Головного управління розвідки МО України і розвідувального органу Державної прикордонної служби, а також сформовано Державну службу спеціального зв'язку і захисту інформації України);

3) Служба національної безпеки України була створена на основі пропозицій, підготовлених Комісією Верховної Ради по реорганізації органів державної безпеки України та Комісією Верховної Ради з питань оборони і державної безпеки [11]. Розгортання СНБ України, у т.ч. розроблення і схвалення її організаційної структури, штатної чисельності, **організація відбору особового складу** тощо відбувалося за безпосередньої участі зазначених парламентських комісій;

4) під час ліквідації системи КДБ в Україні усіх його співробітників було звільнено. Значній частині колишнього персоналу було відмовлено в зарахуванні до національних спецслужб, частина – виїхали до колишніх союзних республік, а низка **професійно підготовлених і патріотично налаштованих співробітників висловили бажання перейти на службу до органів безпеки України**. Усі громадяни, які зараховувались до нової спецслужби (СНБ – СБ України), склали присягу на вірність Українському народові;

5) «забути» нині є і той факт, що на етапі створення СНБ – СБ України **колишні працівники КДБ**, які висловили бажання захистити безпеку України, проходили необхідну перевірку (*нині – очищення чи люстрацію*). Організація цієї роботи та прийняття відповідних кадрових рішень здійснювалися за безпосередньої участі членів парламентської комісії по реорганізації органів державної безпеки та комісії з питань оборони і державної безпеки;

6) знаковим є й те, що до складу зазначених комісій Верховної Ради України входили **народні депутати України, репресовані радянською владою**, які десятки років перебували в тюрмах чи на засланні, пройшли тяжкі випробування та не зрадили своїм поглядам. Мабуть, неможливим є висловлення сумнівів щодо принципності цих шанованих людей стосовно захисту національних інтересів, у т.ч. з кадрових призначень до нової української спецслужби.

З цього приводу показовими є висновки відомого громадського і державного діяча Л. Лук'яненка, який за матеріалами органів держбезпеки УРСР, був засуджений до страти, а потім 25 років перебував у радянських таборях. Зокрема, він запропонував замінити керівний склад органів КДБ, а співробітників, основу яких, за його оцінками, становили необхідні незалежній державі чесні та добросовісні професіонали, після їх звільнення з КДБ і прийняття Присяги на вірність Україні, залишити на військовій службі.

Зазначений підхід, за оцінками британських експертів, дав змогу зміцнити кадровий потенціал сектору безпеки України [12].

З огляду на викладене логічно постає **конституційно-правова проблема, пов'язана із правовими підставами для здійснення очищення чи люстрації в сучасних умовах, через два десятиліття після створення суверенної України**, зокрема проблема **повторної люстрації** одних і тих самих осіб у зв'язку з їх службою в органах колишнього КДБ. Так само сумнівним з погляду права видається

публічне висловлення недовіри сотням тисяч громадян України у зв'язку з виконанням ними обов'язків державної служби та служби в органах місцевого самоврядування, що безпосередньо порушує їх конституційні права, посягає на права членів їх сімей і штучно створює **реальні та потенційні загрози національній безпеці**. Як наслідок, за оцінками окремих політичних діячів, нині Україна має деморалізований державний апарат, не здатний ефективно втілювати реформи.

Утім, історико-правові аспекти щодо зазначених законодавчих рішень, їх відповідності Конституції України, рекомендаціям Венеційської комісії та рішенням Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ) потребують окремого розгляду. Водночас ці процеси можуть свідчити про бажання окремих громадських і партійних діячів так само, як і за радянських часів, на свій розсуд визначити ступінь патріотичності громадян України.

Досить влучними в контексті зазначеного є висловлені ще на початку 1990-х, але актуальні й нині слова М. Гориня: *«Перед лицем великої небезпеки, яка чатує на нас, ми повинні, мусимо подолати вади наших міжпартійних взаємин: **крайню більшовицьку нетерпимість до політичних опонентів; моральний осуд опонентів тільки тому, що вони опоненти; монополію на патріотизм, на істину і єдино правильну тактику боротьби.***

На таких принципах досягти згоди... практично неможливо. Нам слід виходити із засад плюралістичного суспільства, в якому багатопартійність є нормою, дискусія – формою взаємин, національна єдність – умовою існування держави, а толерантне ставлення до опонентів – ознакою морального здоров'я нації» [13].

Безумовно, сектор безпеки, система державних органів та органів місцевого самоврядування потребують реформування й очищення, насамперед від корупції, а винні у скоєнні злочинів чи інших правопорушень особи мають нести **персональну** відповідальність згідно з чинним законодавством. Необхідні правові механізми в державі для цього існують і можуть бути застосовані на практиці. Але тотальне звинувачення чи висловлення недовіри громадянам України видається недоцільним і таким, що порушує фундаментальні цінності Європейського Союзу. З цього приводу не варто забувати й практику країн ЄС щодо політичної та юридичної відповідальності посадових осіб, які перевищили свої повноваження і порушили права громадян, підтверджені рішеннями ЄСПЛ.

Зазначене підтверджується і словами Лі Куан Ю, який наголошував на пріоритеті **принципу справедливості** в суспільстві та зазначав, що свобода може існувати лише в державі, в якій існує порядок, а не там, де панує анархія і постійна боротьба в суспільстві [14].

У контексті реформування державної служби та її кадрового забезпечення також заслуговують на увагу пропозиції відомого політичного діяча В. Чорновола, який ще 1992 року зазначав: «*Оновлення Руху вимагає принципово нової кадрової політики з орієнтацією на професіональні кадри, з максимальним залученням професіоналів нової хвилі, які не виявляють схильності до політичної демагогії і популізму*» [15].

Загалом слід підсумувати викладене такими основними висновками.

1. Вагомим історичним здобутком Українського народу, парламенту та сектору безпеки і оборони України на початку 1990-х було здійснення кардинальних суспільно-політичних трансформацій глобального рівня і створення суверенної держави саме мирним, правовим шляхом. Визначальну роль у відродженні й захисті суверенної України відіграли патріотично налаштовані демократичні сили, українські органи державної безпеки, органи внутрішніх справ та військові формування, які запобігли протиправним діям т.зв. «ГКЧП» та підтримали створення суверенної Української держави. Історія знову повторилася в сучасних умовах «гібридної війни» проти України, що необхідно враховувати під час подальшої трансформації систем національної та міжнародної безпеки, які нині піддаються тяжким випробуванням.

2. Історичні уроки національного державотворення початку ХХ ст., а також кінця ХХ – початку ХХІ ст. свідчать, що нехтування національними інтересами у сфері державного управління, безпеки та оборони, зокрема відсутність виваженої кадрової політики, створює реальні загрози державному суверенітету і територіальній цілісності України. Порушення конституційних прав та висловлення недовіри сотням тисяч державних службовців і службовців органів місцевого самоврядування призводять до деморалізації державного апарату і руйнування системи державного управління. З огляду на це слід пам'ятати, що незнання власної історії, національного законодавства, правових норм Європейського Союзу та принципів державного управління не звільняє від відповідальності. Водночас питання притягнення до відповідальності винних осіб за вчинені злочини, корупційні та інші правопорушення мають вирішуватись виключно у правовій

площині відповідно до законодавства і норм міжнародного права.

3. В умовах децентралізації влади в Україні потребує кардинального перегляду система партійного відбору кандидатів у депутати різних рівнів, керівного складу державних органів і органів місцевого самоврядування та їх належного професійного навчання. В основу кадрового відбору для системи державного управління та місцевого самоврядування, що реформуються, мають бути покладені такі базові принципи: *професіоналізм, працездатність, порядність, патріотизм*. Також видається за доцільне вжити реальних кроків для *розмежування влади й бізнесу* та, за аналогією із сектором безпеки і оборони, запровадити принцип *позапартійності* для всього державного апарату, який має працювати виключно в інтересах Українського народу, суспільства і держави.

Список використаних джерел

1. Про міністерства і державні комітети Української РСР : закон УРСР від 03.08.1990 р. № 150-ХІІ // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1990. – № 33. – Ст. 482.
2. Відомості Верховної Ради УРСР. – 1991. – № 19. – Ст. 239 ; Відомості Верховної Ради УРСР. – 1991. – № 26. – Ст. 287.
3. Про Голову Комітету державної безпеки Української РСР : постанова Верховної Ради УРСР від 13.05.1991 р. № 1030а-ХІІ // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1991. – № 26. – Ст. 289.
4. Млечин Л. М. Председатели органов госбезопасности. Рассекреченные судьбы : 3-е изд., доп. – М. : ЗАО Изд-во Центрполиграф, 2003. – С. 698.
5. Довідка Слідчого відділу КДБ УРСР від 20 серпня 1991 року № 6/374 // Вісник Служби безпеки України. – 1996. – № 7–8. – С. 148–150.
6. Заява Президії Верховної Ради УРСР // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1991. – № 40. – Ст. 529.
7. Про діяльність КДБ УРСР в період з 19 по 22 серпня 1991 року та найближчі завдання : рішення Колегії КДБ УРСР від 22.08.1991 р. // Держархів СБ України. – Ф. 9, спр. 466.
8. Про проголошення незалежності України : постанова Верховної Ради УРСР від 24.08.1991 р. // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1991. – № 38. – Ст. 502.
9. Автор, назва статті??? // Правда. – 1991. – 5 вересня.
10. Про військові формування на Україні : постанова Верховної Ради України від 24.08.1991 р. № 1431-ХІІ // ВВР України. – 1991. – № 38. – Ст. 506.
11. Про створення Служби національної безпеки України : постанова Верховної Ради України від 20.09.1991 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 49. – Ст. 689.
12. Bennett J. G. The SBU – The Security Service of Ukraine. – Central Eastern Europe Series. – 04/25 / James Gordon Bennett [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.da.mod.uk/csre>
13. Горинь М. Назва статті??? / М. Горинь // Вільна Україна. – 1992. – 8 серпня.
14. Lee Kuan Yew. The Singapore Story : 1965–2000. From third world to first / Lee Kuan Yew. – N. Y. : Harper Collins Publishers, 2000. – P. 69.
15. Чорновіл В. Що далі? / В. Чорновіл // Голос України. – 1992. – 25 січня.